

ЗМІСТ

Як зберігати пам'ять про генії. <i>Передмова Сергія Тримбача</i>	5
---	---

ОСОБИСТІТЬ

Він ще повернеться на Україну. <i>Іван Дзюба</i>	23
Параджанов більший за легенду про Параджанова. <i>Інтерв'ю Лариси Брюховецької з Іваном Дзюбою</i>	33

ПОЕТИКА

Відкриття чи закриття школи. <i>Іван Дзюба</i>	47
День пошуку. <i>Іван Дзюба</i>	84

ДОКУМЕНТИ ТА ЛИСТИ

Переслідування Параджанова (Документи з архівів КДБ). <i>Марта Дзюба</i>	97
...І уявити трагедію митця. <i>Іван Дзюба</i>	136
Листи із зони (уривки з табірних листів з коментарями Марти Дзюби)	142

СПОГАДИ

Марта Дзюба	165
Інна Фуженко	211

ЯК ЗБЕРІГАТИ ПАМ'ЯТЬ ПРО ГЕНІЇВ?

«Бо ж не існує місця без духа»

лат. Nullus enim locus sine genio est.

(Мавр Сервій Гонорат – римський граматик кінця IV ст.
З коментарів до творів Вергілія).

Шановний читачу, Ви тримаєте в руках дивовижну книгу, дивовижну! Бо маєте можливість видіти, прозирати диво людське, диво мистецьке. Познайомившись з коментарями (так я визначив би жанр – дещо узагальнивши – текстів, що увійшли до книги, яку ви тримаєте в руках) Івана та Марти Дзюбів до життєвого і творчого шляху Сергія Параджанова.

А треба одразу сказати, що життя Параджановське невіддільне від власне творчості. Та й про життя те ми знаємо головним чином від самого Параджанова – епізоди свого життєустрою він переповідав тисячу разів, щоразу міняючи оптику і кут зору, а головне – фабулу, місце і час дії. І схоже на те, що більшість друзів митця вірили у його фантазії.

Простий приклад. Біограф Параджанова, його товариш Левон Григорян, прийняв за чисту монету оповідку про те, що після смерті Ігоря Савченка режисерський курс у ВДІКу очолив Олександр Довженко. Понад те, ніби саме він запропонував Параджанову взяти молдавську казку «Андрієш» для дипломної роботи (саме так стверджується у книзі Григоряна «Параджанов», що побачила світ 2011 року в Москві, в серії «ЖЗЛ»).

Про це справді розповідав Параджанов, однак ніщо з оповіданого не підтверджується жодним документальним джерелом. Мотив таких оповідок був: як відомо,

митець наполегливо впроваджував версію про свою геніальність, а те, що він був учнем генія (Довженко мав такий статус, на відміну від його справжнього наставника Савченка), добре вписувалося в цю легенду.

Коментарі, мемуарні нариси, статті та інтерв'ю Івана та Марти Дзюбів, які склали книгу, цінні передусім тим, що вносять правдиві корективи у безбережні фантазії митця. Ні, вони аж ніяк не десакралізують образ Параджанова, його міфологічна складова лишається на місці. Однак ж звична для академіка Івана Дзюби скрупульозність у доборі та інтерпретації фактів, підживлена доброю усмішкою і ніжністю у ставленні до Параджанова з боку Марти Дзюби, у підсумку дозволяють дещо переінакшити звичні виміри та акценти у Параджановському життєписі.

Коло / Крут «Тіней...»

Слід пам'ятати, що знайомство подружжя Дзюбів з Параджановим відбулося тоді, коли він уже працював над фільмом «Тіні забутих предків». А праця та винесла режисера (нарешті!) в русло пошуків авангардного стибу. Нарешті, бо, як на мене, невдачі перших Параджановських кінострічок пояснюються просто: його прагнення до чогось авангардного не підкріплювалось ні власним мистецьким обладунком, ні середовищем, людьми, які мали спроможність підтримати ті прагнення.

А тут – сталося! В полі української культури з'явилося нове покоління, налаштоване саме на пошуки, пошуки авангардного стибу. Саме вони характеризують українську мистецьку еліту, народжувану (і відроджувану) на початку 1960-х. Її пафосом, її стратегією і була установка на творення нової лексики художнього послання й водночас прозирання першообразів. Саме так, у такій сув'язі. То був, окрім всього, ще й поновлений пошук великого національного стилю, себто те, що було брутально обірвано сталінським режимом у 1930-ті роки.

Параджанов опинився поруч людей, чії інтуїції, чії рефлексії й створювали можливість такого пошуку. І чи ж випадково режисер маніфестував свою спорідненість з Довженком, який той національний стиль багато в чому й уособлював?

Сам режисер називав прізвища тих людей, і першим серед них називає саме Дзюбу: «Тоді біля мене були Іван Дзюба, Іван Драч, Георгій Якутович, мов духовний лакмус – Григорій Гавриленко. Були Луговський (другий режисер на фільмі, який пізніше зніме про роботу над „Тінями...“ документальну стрічку „Сергій Параджанов: „Я знімаю геніальний фільм“. – С.Т.), Семикіна – пам'ятаю її твори в гуцульському стилі. Стрічка підготовлена всіма. Згодом виїшов на художницю по костюмах Лідію Тихонівну Байкову. Вона не створювала костюми – вона їх любовно збирала по скринях. Талант Кадочникової, Бестаєвої... Точний вихід на композитора Мирослава Скорика».

Так, очевидним був вплив художників. Передусім Григорія Гавриленка, чия творчість дивовижним чином поєднувала авангардову свіжість і вічну джерельну образність. Не названий Параджановим тут (але названий в інших випадках) закарпатський художник Федір Манайло, чії роботи на двох кївських виставках рубежа 1950-60-х вразили Параджанова образами Карпатських краєвидів, з їх фотографічною точністю й декоративною красою.

Манайло навчався в Європі й звідти приніс прагнення мислити національні образи і образки у складі універсуму. Зрештою, у титрах він значиться як консультант картини. А через Георгія Якутовича снувалась ще одна ниточка, бо ж митець перебував під впливом школи бойчукістів – монументалізм і декоративність, пошук прадавніх коренів вітчизняної культури. А на додачу він добре знав гуцульський побут...

Композитор Мирослав Скорик родом із Західної України. Він – як і Леонід Грабовський чи Валентин

Сильвестров – не тільки прекрасний мелодист, а ще й фанатичний прихильник автентичного виконання народної музики, сказати б точніше – тих звукових потоків, які й витворюють адекватний образ народного середовища. «Гуцулів, – пригадував композитор, – навіть возили до Києва, записували їх у павільйоні. Таких звукозаписів доти не було. І навіть тепер не можна знайти... А ще пам'ятаю, як нам треба було записати трембіти... Просто неба це важко було зробити, і Параджанов десятеро трембітарів разом із трембітами заледве запхав у літак і привіз до Києва... Причому інструменти везли у пасажирському салоні. Я ж їздив в експедиції в Карпати, добирав музикантів».

Зрештою, «Тіні...» навіть не дублювали російською мовою, що за часів СРСР було правилом, яке не знало винятків. І з цим погодились – можливо, тому, що справді годі було знайти якийсь відповідник в російській мові, в російській культурі – аудіовізуальний образ фільму легко ламався при найменшій спробі внести чужі фарби і чужі звуки. Тим самим стверджувалася унікальність фільмової партитури, перекласти її іншою мовою означало знищити саму картину. І це було не просто ефектно, це програмувало уявлення про те, що тіло мистецького твору не надається перекладу іншими мовами, у тому числі мовами політичних дискурсів та ідеологій. Хоча ця складність «перекладу» «Тіней...» зрозумілою для партійного апарату мовою і стала основною причиною подальших негараздів – і фільму, і режисера.

4 вересня 1965 року відбулася прем'єра фільму в Києві, у кінотеатрі «Україна». Отут і постав літературний критик Іван Дзюба. Він зі сцени, журналіст В'ячеслав Чорновіл та аспірант-літературознавець Василь Стус в залі закликали підвестися на знак протесту проти арештів українських інтелектуалів. Підвелись далеко не всі, але підвелись. Увімкнули сирену, що мала заглушити все і вся. Доволі швидко кінотеатр було оточено бійця-

ми внутрішніх військ. Одначе ж пізно: фільм Сергія Параджанова розпочав свою роботу. Вона продовжується досьгодні.

То був вочевидь перший публічний протестний Майдан в новітній історії України. Потім були інші. Фільм, саме «Тіні забутих предків», спровокував ті події не випадково. Бо ж він подав Благую вість: народне колективістське тіло надзвичайно красиве, одначе подальше перебування в його лоні є загрозовим для плоду, що має з'явитись на світ. Внутріутробний період добігає кінця, час Народження настає. Народження особистості. Особистості-Нації, й особистості, що персоніфікована в окремому індивідумі. Хоча минуло вже заледве не бо літ, а роди все ще тривають...

Отак народився, по-справжньому, і сам Сергій Параджанов – як митець, що продукує сенси і образи, які дотикаються неба і разом з тим заґрунтовані вглиб землі. Одначе тим родовим зусиллям асистувало чимало людей. Іван Дзюба був серед них. Так що він аж ніяк не сторонній свідок – він учасник чи співучасник витворення дива, ймення якому Сергій Параджанов.

Які висновки з книги. Кілька тез

Незалежно від того, читачу, чи Ви звернулися до мого тексту після прочитання тексту книги, чи до такого ознайомлення, хочу звернути Вашу увагу на деякі нові аспекти коментарів Івана та Марти Дзюбів до самої мистецької Доли Параджанова. Спробую сформулювати свої висновки у вигляді ряду тез.

Теза перша. Параджанов – не був і не є кінематографістом. У тому сенсі, що кіно є лише частиною реалізації його творчих потенцій. Хоча ж, звісно, Іван Дзюба доклав чимало зусиль, аби фахово й всебічно проаналізувати і феномен «Тіней...», і фільмів, які постали одразу за геніальною картиною і які були поіменовані Українським Поетичним кіно. Поіменовані, треба сказати, не

зовсім точно, точніше означення – Міфопоетичне кіно, оскільки в його основі установка на народні, національні міфи, що, власне, й налякало «високе» партійне начальство, передусім у Києві (тим боизам за кожним купцем ввижався український «буржуазний націоналізм»; а тут така виразна його «Тінь»!). Страх чиновників пояснювався ще й тим, що міфи неодмінно пов'язані зі стихією буття, в якій так мало раціонального і так багато інтуїтивного, містичного, власне ірраціонального. А те, що не перекладалося мовою рацію, тодішнє начальство на дух не приймало – просто ніяк.

Теза друга. Параджанов був генієм, генієм відродження. Відродження українського. Відродити 1920-ті, розстріляне українське відродження – такий багато в чому пафос покоління Шістдесятників. До якого і прилучився Параджанов, попри свій дещо старший вік (бо ж входив у життя ще за життя Сталіна).

Цей пафос об'єднував – художників, поетів, музикантів. І кінематографістів, звісно. Відтак не випадковим виглядає те, що для Параджанова зразком був Довженко. Довженко, а не його учитель Ігор Савченко, який усе ж належав до клану кінопрофесіоналів, людей, зациклених більше на нюанси професійної технології. Ні, геній це людина, яка творить універсум, а не просто фільм чи інший мистецький предмет. Останній є лише інструментом витворення універсуму, а з тим разом і світогляду, обшпир якого не піддаються якимось прозаїчним вимірам. Й відтак геній не прив'язаний до мистецького процесу і навіть самих його творів, про його геніальність свідчить сума його вчинків у реальному та фантазійному, уявному житті.

Іван Дзюба про все це писав неодноразово. Скажімо, так:

«Тим, хто знав Сергія Параджанова, фантастично пощастило. Вони бачили живого генія. Спілкувалися з ним. Це зрозуміло було навіть тим, хто не бачив його фільмів.